

4. Нові запозичені фонемі: /dz/.
5. Висновки. Розвиток фонетичної системи.

¹Мечковська Н.Б. Общее языкознание / Под общей ред. А.Е.Супруна. – М., 1983. – С. 359.

Н.П. Русаченко, асп.

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ МОРФОНОЛОГІЇ

Одним із факторів історичного розвитку мовної системи, як і її синхронного функціонування, є взаємодія мовних рівнів; зокрема, вона виявляється на межі фонології та морфології. Чергування звуків, утративши характер чисто фонетичної закономірності, звичайно переходить у сферу морфології, про що свідчить значна питома вага так званих морфонологічних чергувань.¹

Сказане стосується як традиційних (історичних) чергувань, що розвинулися в мові внаслідок тривалого функціонування, закріплення за певними формами, так і позиційних (фонетичних), зумовлених закономірностями функціонування сучасної системи. І ті й інші відіграють істотну роль у системі мови; вони служать основою для виділення морфонології як науки про принципи використання фонем для творення морфологічних елементів². Фонетичні закони, що діють у мові, обмежують появу звуків у певних позиціях, спричиняються до звукових змін у морфемах, отже, до виникнення морфонологічних чергувань³.

Мовознавці висловлюють різні погляди про чергування, які треба віднести до морфонологічних. Так, із досліджень Т.В.Булигіної, В.Б.Касевича, І.В.Козленко, С.М.Толстої⁴ випливає, що немає підстав відмовляти фонетичним чергуванням у статусі морфонологічних, оскільки їх матеріальна природа спільна з історичними. Проте видається переконливішою ідея звуження предмету дослідження в морфонології до альтернатив, причини виникнення і розвитку яких приховані в діячності; з цієї ідеї виходять А.С.Кузнецова, Т.В.Попова, С.Б.Бернштейн, О.О.Реформатський⁵.

Процес переходу фонетичного чергування в морфонологічне можна простежити лише в діячності аспекті. Звук, що в певних позиціях замінюється на інший, із часом перестає зумовлюватися

тільки позицією і з'являється, зокрема під впливом аналогії, у нових позиціях; отже, відношення між старим і новим звуком починає морфологізуватися⁶. Це нове за своїм системним характером явище виконує і нові функції: разом із відповідними словотвірними та формотворчими морфемами воно стає характеристикою певного слова чи його форми⁷. Так, щоб утворити від іменника *сніг* здрібніле *сніжок*, треба не лише додати суфікс **-ок-**, а й замінити [г] на [ж].

На нашу думку, сказане свідчить про важливість використання на морфологічному рівні колісь позиційно зумовлених фонетичних змін, отже, про потребу звернення до діакронії. Вивчення морфонологічних явищ у діакронічному аспекті дозволяє розкрити глибинні процеси словотвору та словозміни української мови, з'ясувати їх специфіку.

Виникнення та розвиток морфонологічних чергувань в історії української мови були предметом розгляду цілого ряду лінгвістів, про що ми свого часу писали⁸. Зокрема, добрим ґрунтом для вивчення української морфонології в діакронії є праці П.Д.Тимошенка⁹.

У цій статті ми ставимо завдання простежити, як відбилися названі закономірності у староукраїнських рукописних текстах ХУІ-ХУІІІ ст., зокрема в парадигмах словозміни іменників. Маємо на увазі варіювання морфів, їх різновиди, межі між ними, морфонологічне навантаження залежно від змін граматичних значень та ін. Для аналізу використовуємо пам'ятки кінця ХУІ-ХУІІ ст. й особливо ХУІІІ ст., тобто доби, коли активно відбувалися процеси формування української літературної мови на основі живого народного мовлення.

Іменники І відміни. Чергування голосних, хоча відбуваються не на міжморфемному шві, а у складі перед ним, виникають унаслідок взаємодії морфем у процесі формо- та словотворення, сприяють розвиткові морфонологічних варіантів основного морфа і передають певні граматичні значення. У проаналізованих нами пам'ятках вони представлені заміною /ø/ голосними /o/, /e/, що виникли за певних фонетичних умов із /b/, /b̄/. Найчастіше вона засвідчується в суфіксальних морфемах іменників жін. роду: *из вишень* и *черешень* (АД, 60), *конопель* (АК, 175), *костокъ* (ЛГП, 3), *хусток* (ДМВН, 7 зв.).

Консонантні чергування засвідчуються значно ширше. Їх можна поділити на ланки, альтернанти яких реалізовані у формах словозміни:

а) задньоязиковими і м'якими свистячими фонемами:

/к/ ~ /ц'/ – у Дав. відм. одн. іменників жін. роду: *книжци* (Лс., 2), *руцѣ* (ВМ, 124), *собацѣ* (ІВО, 203 зв.), *къ ставцѣ* (АК, 59 зв.), *циганицѣ* (ІВО, 197 зв.); *шинкарицѣ* (Лс., 90). В іменниках чол. роду фіксується рідко: *въл[а]д[и]цѣ* (ВО, 212). Дуже широко – у Місц. відм. одн. іменників жін. роду: *въ азбуцѣ* (Бер., 5), *в горѣцѣ* (ЛГП, 118), *въ коморѣцѣ* (ЖС, 5), *по матѣцѣ* (МБ, 364 зв.), *въ муцѣ* (ВО, 213), *в науцѣ* (ЖС, 373), *на рецѣ* (Гр., 61), *на стуйцѣ* (АК, 178 зв.). Зрідка натрапляємо на форми з закінченням -е, які опосередковано можуть свідчити про тверду вимову афrikативного приголосного: *въ ласце* (Бер., 5);

/г/ ~ /з'/ – у Дав. та Місц. відмінках одн. іменників жін. роду: *зневазѣ* (Лс., 21), *небозѣ* (ІВО, 224), *ко Ѡ(л)зѣ* (ФП, 212 зв.), *въ книзѣ* (Сл., 208 зв.), *на дорозѣ* (Лс., 20). У Дав. відм. одн. іменників чол. роду – одиничними випадками: *яризѣ* (ІВМ, 122 зв.);

/х/ ~ /ц'/ – засвідчується невеликою кількістю прикладів у формах Дав. відм. одн. іменників жін. роду: *Солосѣ* (ІВО, 223 зв.), *ко стрѣцѣ* (ФП, 213 зв.);

б) задньоязиковими і шиплячими фонемами:

/г/ ~ /ж/ – одиничними випадками у Род. відм. множ. іменників жін. роду: *ножковѣ* (ЛГП, 9);

/к/ ~ /ч/ – у Знах. відм. одн. іменників жін. роду: *шапчину* (ІВО, 224 зв.), *на жолтячку* (ЛГП, 16) – від *жолтячка*;

в) передньоязиковими твердими і м'якими фонемами. Виникли вони в результаті збереження м'якості передньоязикових приголосних перед *і < ѣ*, *а < ѣ* (графічно **ѣ**, **ѣ**), *у < а* (графічно **ѣ**, **ѣ**) та їх ствердіння перед *н*, *є*. Питома вага цих чергувань у досліджуваних текстах найвища. Вони фіксуються переважно у формах Дав. і Місц. відмінків одн. фіменників жін. роду:

/д/ ~ /д'/ – *свободѣ* (ВО, 213 зв.); *в водѣ* (АД, 5), *въ враждѣ* (ВО, 194 зв.), *въ отрадѣ* (212 зв.), *на сковородѣ* (АД, 61 зв.), *в уродѣ* (ЖС, 552). Як можна бачити з наведених ілюстрацій, переважають форми іменників жін. роду, тоді як форми чол. роду фіксуються зрідка: *воєводѣ* (ЖС, 8);

/м/ ~ /м'/ – *картѣ* (МБ, 365), *невѣстѣ* (ЖС, 552); *въ красотѣ* (ВО, 214 зв.), *в лѣпотѣ* (ВО, 206), *на почтѣ* (АК, 214 зв.), *в тѣснотѣ* (Гр., 59), *в хатѣ* (Лс., 4);

/з/ ~ /з'/ – фіксується рідко: *по мармузѣ* (ІВО, 223 зв.);

/л/ ~ /л'/ – волѣ (ВО, 206 зв.); по школѣ (ИВО, 226);

/н/ ~ /н'/ – засвідчене значною кількістю прикладів, причому і в Дав., і в Місц. відмінках одн. іменників жіночого роду: жонѣ (ЖС, 550), кончинѣ (Вел., 266 зв.), Маринѣ (АЧ, 204), отчизнѣ (МБ, 364), сторонѣ (Лс., 22); по истиннѣ (АК, 177), по половинѣ (АЧ, 204), къ стѣнѣ (Лс., 4), по сценѣ (ВМ, 121), в Украинѣ (Вел., 265);

/р/ ~ /р'/ – Феодорѣ (АЧ, 204); у кошарѣ (МБ, 365), въ печерѣ (ЖС, 589 зв.), въ покорѣ (48);

г) передньоязиковими м'якими і твердими:

/н'/ ~ /н/ – охоплює форми Оруд. відм. одн. іменників жіночого роду: землею (Вел., 405), піснею (ИВО, 198 зв.);

/ц'/ ~ /ц/ – відбите в текстах дещо ширше, ніж попереднє, причому і в Знах., і в Оруд. відмінках одн. іменників жіночого роду: колесницю (ВО, 193), криницю (ЖС, 529 зв.), лѣствицу (ВО, 193), темницю (ВМ, 128); блискавицею (ВХ, 547), черницею (ЖС, 525 зв.), шибенницею (555);

д) губними приголосними звуками твердими і напівпом'якшеними. Напівпом'якшеність фіксується в основному в позиції перед ѣ, де вона збереглася ще з давньоруської доби. Представлена, як і в попередніх випадках, формами Дав. та Місц. відмінків одн. іменників жіночого роду:

/б/ ~ /б'/ – службѣ (АК, 214 зв.); по прозбѣ (264);

/н/ ~ /н'/ – на спинѣ (ВЗ, 350 зв.), на ступѣ (ИВО, 219 зв.);

/в/ ~ /в'/ – славѣ (ВО, 205 зв.), ко славѣ (МБ, 367 зв.); в главѣ (Сл., 209).

Іменники II відміни. Чергування голосних в іменниках II відміни чол. і серед. родів у проаналізованих нами текстах представлені, як правило, у кореневих та суфіксальних морфемах. Засвідчено два види цих чергувань:

/о/ ~ /ø/ – у Наз. відм. множ. іменників чол. роду: замки (Вел., 79 зв.), маетки (ЖС, 5 зв.), ногтѣ (АД, 62), поступки (ЖС, 551); у Род. відм. одн. та множ. іменників чол. роду: до горшка (ЛГП, 30), кусочка (ИВМ, 128 зв.), ѡт мозку (АД, 65 зв.), ѡт сна (ЖС, 14); с колосковѣ (АД, 62 зв.), турковѣ (ИВО, 199); у Дав. відм. одн. та множ. іменників чол. роду: четвертку (ЛГП, 5); потомкомѣ (АЧ, 111); в Оруд. відм. одн. та множ. іменників чол. роду: з бѣлкомѣ (АД, 58), огнемѣ (Лс., 15), смутком (ЖС, 554); з учинками (528); у Місц. відм. одн. іменників чол. роду: въ жолудку (Бер., 50), в мешку (ДМВН, 8),

на порахунку (АК, 177 зв.), во снѣ (ІВО, 197 зв.); у Клич. відм. одн. іменників чол. роду: синочку (ІВО, 223 зв.);

/e/ ~ /ø/ – у Наз. відм. множ. іменників чол. роду: бурмистри (АК, 392), запорозцѣ (МБ, 362), кравцѣ (Лс., 13), нѣмци (Гр., 63 зв.), ченцы (ВЗ, 348 зв.); значною кількістю прикладів – у Род. відм. одн. та множ. іменників чол. роду: блазня (ІВО, 224 зв.), творца ФП, 218), човна (Зш., 58), шатра (ІВМ, 129); молодцовъ (Вел., 301), рублей (АК, 274); у Дав. відм. одн. іменників чол. роду: старцу (Вл., 338 зв.), хлопцю (АК, 214 зв.); в Оруд. відм. одн. іменників чол. роду: вѣнцемъ (ВО, 207 зв.), отцемъ (АЧ, 188), смальцемъ (ЛГП, 5); у Місц. відм. одн. та множ. іменників чол. роду: при концу (ЖС, 528), в котлѣ (ЛГП, 3); купцах (АК, 276); у Клич. відм. одн. іменників чол. роду: творче (ВО, 209). Це чергування засвідчене також у формах Род. відм. множ. іменників серед. роду: ведер (ДМВН, 19), ядер (ЛГП, 3).

Варто зазначити, що розглянуті чергування голосних у частині випадків супроводжуються і чергуваннями приголосних. На думку дослідників, ця маркованість кількома морфонологічними засобами, між якими встановлюються певні ієрархічні зв'язки, є однією з важливих типологічних характеристик української мови¹⁰.

Консонантні чергування в іменниках II відміни також засвідчуються значно ширше, ніж чергування голосних. У формах словозміни їх альтернанти реалізовані:

а) задньоязиковими і м'якими свистячими фонемами. Кількість форм із цими чергуваннями у пам'ятках загалом незначна: /z/ ~ /z'/ – у Місц. відм. одн. іменників чол. роду: вѣ б[о]зѣ (ВО, 212), в лузѣ (АЧ, 120), на тарзѣ (Зин., 202); у Наз. відм. множ. іменників чол. роду: друзи (ВО, 212 зв.); /k/ ~ /c'/ – у Місц. відм. одн. іменників чол. і серед. родів: в молоцѣ (АД, 58), вѣ ублѣцѣ (АК, 274), на праздницѣ (ФП, 217 зв.), на язцѣ (АД, 75 зв.); /x/ ~ /c'/ – у Дав. відм. одн. іменників чол. роду: монарсѣ (Гр., 56), патриарсѣ (ЖС, 528 зв.);

б) задньоязиковими і шиплячими фонемами – одиничними випадками: /z/ ~ /ж/, /k/ ~ /ц' – у Клич. відм. одн. іменників чол. роду: б[о]же (ВО, 192), друже (Вл., 336 зв.); дяче (ІВО, 226 зв.), поляче (МБ, 361 зв.); /x/ ~ /ш' – у Місц. відм. множ.: вѣ ухах (Зш., 5 зв.);

в) передньоязиковими твердими і м'якими фонемами. У текстах пам'яток відбиті найпосплідовніше: /ð/ ~ /ð'/ – у Місц. відм. одн. іменників чол. роду: в гнѣздѣ (АД, 81), вѣ походѣ (АК, 230); /m/ ~ /m'/ – у Місц. відм. одн. іменників чол. і серед. родів: в возрастѣ (Сл., 206), по мѣстѣ (ЖС, 2), в ротѣ (Зш., 4 зв.), на свѣтѣ (ІВМ,

121 зв.); /з/ ~ /з'/ – у Місц. відм. одн. іменників чол. роду: *при возѣ* (ІВО, 202), *въ образѣ* (ВО, 206); /с/ ~ /с'/ – у Місц. відм. одн. іменників чол. і серед. родів: *въ носѣ* (ІВО, 219), у *просѣ* (219); /ц/ ~ /ц'/ – зустрічається у Род. та Місц. відм. одн. іменників серед. роду: з *болотця* (АЧ, 179), *мѣся* (ІВО, 198зв.); *въ сердцѣ* (Зш., 6); /л/ ~ /л'/, /н/ ~ /н'/, /р/ ~ /р'/ – значною кількістю прикладів у Місц. відм. одн. іменників чол. та серед. родів: *на Подолѣ* (АЧ, 111), *в числѣ* (Сл., 209); *в млинѣ* (АК, 222), *при синѣ* (АЧ, 144); у *дворѣ* (АЧ, 137), *на морѣ* (МБ, 362 зв.);

г) м'якими передньоязиковими і шиплячими – зрідка у Клич. відм. одн. іменників чол. роду: /з'/ ~ /жс/ – *княже* (ЖС, 528); /ц'/ ~ /ч/ – *творче* (ВО, 209);

д) губними приголосними звуками твердими і пом'якшеними в Місц. відм. одн. іменників чол. і серед. родів: /б/ ~ /б'/ – *по хлѣбѣ* (ЛГП, 266), *на н[е]бѣ* (ІВО, 197); /н/ ~ /н'/ – *в Конотопѣ* (АК, 266); /в/ ~ /в'/ – широко: *в Константиновѣ* (Вел., 79 зв.), *на деревѣ* (ЖС, 586), *въ словѣ* (ВО, 207 зв.); /м/ ~ /м'/ – *при розумѣ* (АЧ, 204); *въ писмѣ* (Зш., 3 зв.).

У процесі словотворення іменників II відміни досліджувані пам'ятки засвідчують морфонологічні альтернанти:

/з/ ~ /жс/ – *въспо́мненнѣ* (АК, 254), *Попруженку* (АЧ, 140), *Тонконоженку* (АК, 85), *убожествомѣ* (АК, 59 зв.);

/к/ ~ /ч/ – *козачество* (АК, 391), *попеченіе* (Сл., 205 зв.); особливо широко у прізвищах – *Близнюченко* (АК, 15), *Индиченко* (АЧ, 130), *Тимченко* (АК, 16 зв.);

/х/ ~ /ш/ – *послушенство* (ДМВН, 20);

/з/ ~ /жс/ – *отмороженіе* (ЛГП, 17);

/с/ ~ /ш/ – *ношеніе* (ЖС, 26);

/т/ ~ /ч/ – *страченнѣ* (НЛ, 120), *Ткач* (АК, 85) та ін.

Іменники III та IV відмін. Морфонологічні чергування представлені лише поодинокими випадками. Так, у Дав.–Місц. одн. іменників III відміни: /р/ ~ /р'/ – *матерѣ* (МБ, 365); /ч/ ~ /ч'/ – *в печѣ* (ЛГП, 18); у формах іменників IV відміни: /ц/ ~ /ч/ – *овчатко* (Бер., 3).

Аналіз морфонологічних явищ у системі словозміни та словотвору іменників староукраїнської літературно-писемної мови ХУІІ–ХУІІІ ст. дозволяє зробити певні узагальнення. Більшість морфонологічних змін, засвідчених текстами пам'яток, мають

регулярний характер; зумовлені історично, вони закріпилися і в новій українській літературній мові. Сфера дії консонантних чергувань у розглянутий період, як і в сучасній мові, значно ширша, ніж чергувань голосних: якщо альтернативні голосних представлені в основному двома типами, то приголосні засвідчують близько двадцяти типів. Серед консонантних найпоширенішими є чергування за твердістю-м'якістю. Система морфологічних явищ найбільш розгалужена в іменниках II відміни, дещо меншою мірою – в іменниках I відміни і зовсім мало – в іменниках III та IV відмін.

¹Див.: Бромлей С.В. Морфонология и грамматика // Общеславянский лингвистический атлас. 1972.– М., 1974.– С. 45; ²Ахманова О.С. Фонология, морфонология, морфология. – М., 1966. – С. 54; ЗГвоздев А.Н. Морфологическая роль исторических чередований в русском языке // Русский язык в школе.– М., 1954.– № 1.– С. 8; ⁴Булыгина Т.В. Проблемы теории морфологических моделей.– М., 1977; Касевич В.Б. Морфонология. – Л., 1986; Козленко И.В. Морфонология словоизменения глагола в современном украинском литературном языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Киев. ун-т им. Т.Шевченко.– К., 1992; Толстая С.М. Морфонология в структуре славянских языков.– М.: Индрик, 1998.– 319 с.; ⁵Кузнецов А.С. Историческая грамматика русского языка : Морфология.– М., 1953; Попова Т.В. О предмете морфонологии, иерархии анализа и единицах описания морфологической структуры языка // Советское славяноведение.– М., 1971.– № 2.– С. 53-64; Бернштейн С.Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков : Чередования. Именные основы.– М., 1974; Реформатский А.А. Очерки по фонологии, морфонологии и морфологии. – М., 1979; ⁶Див.: Кузнецов А.С. Историческая грамматика русского языка: Морфология... – С. 19-20; Белоусов В.Н. К истории консонантных морфологических альтернатив при образовании формы повелительного наклонения // Науч. доклады высш. школы: Филол. науки.– М., 1980.– № 3.– С. 39; ⁷Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. – К., 1969.– С. 269-270; Русаченко Н.П. Історична та описова морфонологія української мови в лінгвістичних дослідженнях // Слов'янські мови і сучасний світ. – К., 2000.– С. 119-126; ⁹Див.: Тимошенко П.Д. Про звук *g в українській мові і його передачу на письмі // Українська мова в школі.– К., 1954.– № 2.– С. 69-71; Тимошенко П.Д. Фонетические явления на границе слов в украинском языке. АКД.– Киев, 1953; Тимошенко П.Д. Взаємозв'язки між фонетичними і морфологічними явищами в українській мові // Питання історичного розвитку української мови. Праці Міжвуз. наук. конф., що відбулася в Харкові 15-20 грудня 1959 р., присв. V Міжнар. з'їздові славистів.– Харків, 1962.– С. 180-192; Морфологічні риси описів українських записів 1552 року

(У спискові 1597 року): Займенники й прикметники // Праці XIII Респ. діалектолог. наради. – К., 1970. – С. 103-113; Тимошенко П.Д. Флексії місцевого відмінка однини іменників другої відміни // Українська мова і література в школі.– К., 1975.– № 2.– С. 28-38 та ін.; ¹⁰Див.: Федурко М.Ю. Морфологічні перетворення в структурі відносних прикметників російської мови у зіставленні з українською. Автореф. дис... канд. філол. наук/ Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України.– К., 1995.

Список умовних скорочень назв джерел

АД – Лікарський порадник "Аптека домова" за зб-кою 1760-1780 рр. Рукоп. НБУ, шифр ДА/905л; АК – "Акти про козаків", 1710-1779 рр. Рукоп. НБУ, шифр І.51191-51422; АЧ – Зб-ка селянських земельних актів із Чернігівщини, ХУІІ-ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.62458-62655; Бер.– "Лексикон словенороський" Памва Беринди / Підгот. до вид. В.В.Німчук.– К.: Вид-во АН УРСР, 1961; Вел.– "Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками" (1720) С.Векличка. Рукоп. Публ. б-ки ім. М.Є.Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі, фонд 588, № 2020 (мікрофільм); ВЗ – Великодня вірша запорожців "Христось воскресь, радь мирь увесь..." Рукоп. НБУ, шифр 78п/210; Вл. – Драма "Владимерь" Ф.Прокоповича, список І пол. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.6527; ВМ – Драма "Воскресеніє мертвих" Г.Кониського за зб-кою Д.Александровича, список 1748 р. Рукоп. НБУ, шифр І.174; ВО – Драма М.Довгалевського "Вѣластотворній ѡбразъ ч[е]л[о]в[ѣ]колюбія Б[о]жія", 1737 р. Рукоп. НБУ, шифр 521п/1710; ВХ – "Вѣонецъ Х[ристо]въ зъ проповѣдій неделныхъ" А.Радивиловського, друкарня Києво-Печерської лаври, 1688 р. Примірник НБУ, шифр Кир.59; Гр. – Літопис Г.Грабянки, список ІІ пол. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр УІІІ.149/49; ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини / Підгот. до вид. В.В.Німчук та ін.– К.: Наук. думка, 1981; ЖС – Книга житій святих, кін. ХУІІ – поч. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр 370п/155; Зин.– Вірші, народні прислів'я та приказки Кл.Зиновііва, кін. ХУІІ – поч. ХУІІІ ст. Рукоп. зб-ка НБУ, шифр УІІІ.73(193); Зш.– Навчальний зошит з латинської мови, серед. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.3916; ІВМ – Інтермедії до драми "Воскресеніє мертвих" Г.Кониського за зб-кою 1760-1780 рр. Рукоп. НБУ, шифр ДА/905л; ІВО – Інтермедії до драми М.Довгалевського "Вѣластотворній ѡбразъ ч[е]л[о]в[ѣ]колюбія Б[о]жія", 1737 р. Рукоп. НБУ, шифр 521п/1710; ЛГП – Лікарські та господарські порадники ХУІІІ ст./ Підгот. до вид. В.А.Передрієнко.– К.: Наук. думка, 1984; Лс.– "Кнїга, глаголемая Листовня" братів Данила, Дем'яна і Мойсея Гирманів, 1712 р. Рукоп. НБУ, шифр І.7378; МБ – Драма "М[и]л[о]сть Б[о]жая", список І пол. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.6527; НЛ – "Ніжинський літопис", повісті, легенди та ін, ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр Ніж.34; ПЛ – Приватні листи ХУІІІ ст./ Підгот. до вид. В.А.Передрієнко.– К.: Наук. думка, 1987; Сл.– Ораторські "Слова" Ф.Прокоповича та ін., І пол. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.6527; УВ – Вірші

зі зб-ки, укладеної "въ ключу Уманскомъ", ост. чверть ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр УІІ.216(199); ФП – Зб-ка повістей, легенд, повчань та ін. Пилипа Феодоровича, 1693 р. Рукоп. НБУ, шифр 478п/1734.

Я.А. Дзюбенко, магістрант

КОНЦЕПТУАЛЬНІ КАТЕГОРІЇ ТЕКСТУ ПРОПОВІДІ ХІ ТА ХУІІ СТОЛІТЬ У КОМУНІКАТИВНОМУ АСПЕКТІ

Церковна проповідь в історії української літературної мови відіграла важливу роль протягом кількох століть її побутування у сфері соціального життя України. Виходячи з того, що будь-який текст є комунікативним актом, а церковна проповідь (казання) є особливим видом тексту – усним монологом¹, який підпорядковано розв'язанню такого завдання, як агітація реципієнта, відзначимо залежність створення текстів цього жанру від мовного середовища їхніх авторів, яке "...пропонуємо розділити на контекст та мовну ситуацію."²

З'ясування впливу історико-культурного контексту та мовної ситуації у створенні проповіді видається доцільним на рівні аналізу концептуальних категорій тексту (зняття суб'єктом мовлення інформаційних та естетичних "суперечностей комунікативного акту"³ за допомогою зміни образів (ролей) автора в тексті, визначених З.Я.Тураєвою⁴). Матеріалом для такого аналізу послужили проповіді митрополита Іларіона Київського та збірки казань "Ключ розуміння" Іоанікія Галятівського.

З'ясуємо особливості історико-культурного контексту та мовної ситуації, які впливали на створення і побутування "Слова про закон і благодать". Так, тексти, приписувані дослідниками митрополиту Іларіону Київському, – це твори передусім державотворця, політичного діяча (вищу церковну посаду посідав від 1051 по 1054 (або 1055) рік). Високий соціальний статус суб'єкта мовлення у "Слові..." відповідав такому ж самому соціальному становищу його адресатів. Адже сам автор на початку наголошує на тому, що "Ни къ невѣдцимъ во пишемъ, къ прѣблизѣхъ насъштемса сладости книжнѣа, не къ врагомъ божіемъ инновѣрчимъ, нъ самѣмъ сыномъ его, не къ страннѣимъ, нъ къ наслѣдникомъ небеснаго царьства"(Іл. 22). Відтак, можливо,